

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Ірина Соломаха

●

СТРАТЕГІЇ ПРОПОВІДНИЦЬКОГО ДИСКУРСУ І.ГАЛЯТОВСЬКОГО: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Постать Іоанікія Галятовського є однією з найнеоднозначніше оцінюваних фігур в українській культурі другої половини XVII ст. Маловідома широкому загалу вітчизняних філософів і культурологів спадщина видатного церковного діяча, богослова-полеміста, проповідника і сьогодні викликає суперечливі відгуки дослідників. Звинувачення І.Галятовського в тому, що він «в XVII ст. остаточно встановив і скріпив схоластичну проповідь в Малоросії своїм «Ключем розуміння» [3, 185], адже в його творах панує «пишномовність і штучність» латинського красномовства, яка є «відгомоном католицького шкільного проповідництва» [4, 4], знаходимо в працях як дорядянських (М.Сумцов, М.Нікольський), так і сучасних (О.Архангельський, К.Харлампович, М.Корзо) російських дослідників. Проте роль спадщини І.Галятовського у формуванні самобутньої традиції вітчизняного православного проповідництва високо оцінили М.Костомаров, І.Огієнко, П.Житецький, К. Біда, Я.Левицький та інші вітчизняні фахівці. Вони вважають твори ректора Києво-Могилянської колегії Іоанікія Галятовського «Ключ розуміння» (1659) і «Наука альбо способ зложення казання» «безпрецедентною спробою кодифікації досвіду київського барокового проповідництва» [7, СІV].

Саме тому актуальним вбачається з'ясування специфіки гомілетичних інтенцій Галятовського як засобу формування певних рис православної людини, виявити в них образ тієї людини, яку він мріяв виховати в своїй пастві. Метою даної статті є дослідження стратегії проповідницького дискурсу І.Галятовського в контексті його антропологічних уявлень як зразка Києво-Могилянської барокової традиції українського православного проповідування доби Контрреформації. Це дозволить повніше досягнути розвитку вітчизняної філософсько-релігійної антропології в Чернігівському літературно-філософському колі XVII–XVIII ст., сприятиме введенню в науковий обіг філософсько-антропологічної спадщини І.Галятовського.

Запропонований в статті підхід до проповідницької спадщини І.Галятовського здійснюється в контексті та спирається на праці дослідників Чернігівського літературно-філософського кола XVII–XVIII ст. на чолі з професором В.Шевченком.

В умовах XVII ст. полемічно-публіцистична проповідь, яка мала на меті захист етнонаціональної та конфесійної ідентичності українців, переросла релігійні рамки і була активним засобом ідеологічного впливу на населення, засобом формування національно-православного типу барокової людини. В другій половині XVII ст. у релігійній полеміці з латиноуніятами брали участь з боку православ'я: архієпископ

Лазар Баранович («Нова міра старої віри», «П'ять знаків ран Христових»), архімандрит Інокентій Гізель («Правдива віра або відповідь на письмо Павла Бойма єзуїти») і архімандрит Іоанікій Галятовський («Розмова Білоцерківська», «Стара церква західня новій церкві римській», «Алфавіт розмаїтим еретикам» та інші). «Виховання кваліфікованих речників власної віри й концепції громадянства, активних учасників життя церкви й держави» [6, 80] – таким був, поза сумнівом, позитивний підсумок їх зусиль. Кращі проповідники з церковних амвонів демонстрували взірці творення ораторського дискурсу «на основі синтезу класичної та патристичної традиції у вимірах ранньомодерної прагматики проповідницького тексту» [5,1].

Міжконфесійні змагання на українських теренах часів реформації актуалізували місію служіння слова в церковній культурі, зосереджуючи тематику проповідей на контроверсійних богословських і суспільно-церковних проблемах, що стали предметом дискусій, як слушно зазначає архієпископ Ігор Ісіченко, «залучення української церковної спільноти до широкомасштабної церковної полеміки, безперечно, складало істотний чинник трансформації проповідницької культури, вимушеної орієнтуватися на потребу формування у вірних свідомості своєї конфесійної тотожності»[5].

Зростання національної самосвідомості українського народу в середині XVII ст. та активація інтересу до живої думки ставили перед проповіддю завдання не лише утверджувати у вірі, але й морально наставляти прихожан через розширення їхнього уявлення про світ, давати певні знання, бути цікавою.

Антропологічну концепцію І.Галятовського, його людський ідеал можна чітко реконструювати з текстів його проповідей, оскільки особлива увага в них приділяється моральному вихованню слухачів.

І.Галятовський перелічує чесноти, які повинен виховувати проповідник у парафіян. Крім звичних християнських «цнот» — виконання релігійних обрядів, молитов, говіння й т.ін., всіякого наслідування й схвалення, на думку письменника, гідна людина, яка твердо дотримується православної віри, готова до кінця життя боронити рідну Батьківщину і православну віру, жертвувати на церкву і шпиталі, викупляти полонених з неволі тощо. Це те, що диктувалося вимогами часу. Так пристосовувалися засади християнської моралі до потреб життєвої реальності. У своїй практичній діяльності проповідника, в оповідальних збірниках (письменник їх розглядав як матеріал для можливих проповідей), не кажучи вже про полемічні трактати та передмови-присвяти сильним світу того, І.Галятовський вміщує безліч конкретних фактів із життя, що демонструють гідні наслідування й прославлення вчинки людей, у тому числі і дії та вчинки громадянські, патріотичні.

Сам І.Галятовський у більшості проповідей виступає справді патріотом і громадянином. Торкаючись теми воєн, він розрізняє війни справедливі й несправедливі — «слушную и неслушную брань». Несправедливі війни, на його думку, ведуться без причини, а справедливими є війни за православну віру, за вітчизну, за рідних. Письменник розумів, що іноземні напади та внутрішні чвари всередині країни — «война домовая» — ведуть Україну до занепаду. Недаремно в одну з проповідей Галятовський вплітає байку про підстреленого орла: «Єдноги орла постр•лено стр•лою, а гдѣ пойзр•ль орель на тую стр•лу, и бачиль на ней пюра орліи и почаль мовити: «Не жаль мнѣ, же мене б(ѣ)еть тоє дерево и жел•зо, которое са в(ѣ) той стр•л• найдуеть, бо то есть чужое, але жаль мнѣ, же мои жѣ пюра орліи орла б(ѣ)ють мене» [1, 313].

Визначаючи соціальну нерівність у суспільстві, І.Галятовський підкреслював, що багатства «злымъ способомъ... набываютсА» і є основним мірилом людської гідності: «Поки члв•къ богатый, поты вс• его любАть, кланАютьсА ему, шанують егш, милостивымъ паном(ѣ) называютъ и служити ему хотАть, а гди члвкъ зостанеть убогимъ, никто его не любитъ, не глАдАть на него и не знають его» [1, 190].

Проповіді І.Галятовського не залишили поза увагою окремі суспільні вади, наприклад, спостерігаючи несправедливість, що панує в судах, він закликав суддів

справедливо судити «кожного члв•ка, багатого и убогого, знаємого и незнаємого, жебы не глАд•ли на подарунки, на прїДтелство, на урожене зацное, жебі н• прозбы, н• плачу не слухали»[1,143].

Проте під впливом барокової тенденції в культурі живого слова в цей час складається нова дискурсивна стратегія, яка досить широко та розмаїто репрезентована в творах І.Галятівського. Спостерігається певне дистанціювання проповідницького дискурсу від прагматики реальної дійсності. Актуальні мотиви суспільного служіння церкві, міжконфесійних змагань тощо явно поступаються пріоритетом фундаментальним проблемам духовного життя особистості, співмірюваного з євангельським ідеалом і досвідом давніх праведників. Помітне абстрагування від динаміки світського життя, котре зазвичай закидали дослідники ХІХ – початку ХХ ст. українській бароковій проповіді, певною мірою відображає інтроспективну інтенційність тексту, покликаною звільнити духовний світ особистості від деспотичного втручання доквілля [5, 2].

1685 р. І.Галятівський видав невеличку книжечку «Гр•хи розмаїтїи». Перелік гріхів дає цікавий матеріал для характеристики моральних норм тодішнього суспільства і розуміння позиції письменника в оцінці життєвих явищ. Відхилення, що допускалися певними суспільними верствами чи окремими людьми, кваліфікувалися як гріхи. І.Галятівський класифікує гріхи людини через дихотомічний поділ: «ДвоАкій єсть гр•х: первородный и учинковый»[1, 375], «єсть гр•х ко смерти и про(ч): и єст(ъ) гр•хъ не ко смрти, то єсть поточный» [1, 376], «гр•хи двоАкім способом стаютьсА, чинен(ъ)ємъ и щпущен(ъ)ємъ» [1,383]. Трояким способом, каже Галятівський, чоловік грішить: «або з слабости, або з несвідомости, або з злости»[1, 379]. Перший і другий гріх прощається Богом; не прощається тільки гріх, що породжений злістю. Картаючи немало звичайні людські гріхи індивідуального характеру, Галятівський у своїх проповідях торкається й гріхів «сильних світу цього». Отже, несправедливо закидати йому, що він «не міг зрозуміти громадсько-економічних змагань народніх мас, бо в селянах бачив він Хамів накорінок» [Див.: 9].

Життя людини для Галятівського – постійний вибір між добром і злом: «ДвоАкою дорогою люде на св•т• ходАть, єдни доброю, другїи злою»[1,140]. Милосердні учинки, за І.Галятівським, також мають двояку природу: «єдни до т•ла належать, голодного накормити, прагнучого напоити, нагото приод•ти, принДти в(ъ) домъ свой гостА, приходнА и убогого, вАзнА нав•дїти и потїшити, хорого также нав•дити и о здоров(ъ)є єго старатисА, ме(р)твого погребсти коштомъ свои(м), если по немъ ничого не зосталосА»[1,384]. Хто не вчиняє так в своєму житті відповідно грішить проти учинків милосердних. «Другїє учинки мл(с)рдные дши належа(т): гр•шнаго одвести о (т) гр•ха до покаДнїА, неум•єтнаго научити вол• и приказанА бжого, потребууючому поради дати, здоровую пораду, до чоощ доброго, млтисА бгу за вс•х(ъ) людїи, которїє ласки бжои потребують, смутного пот•шити не тилко слово (м), але й учинкомъ, наворочати людей нев•рныхъ до віри православної и недопущати людем(ъ) нев•рным(ъ) хр(с)тїАнь православныхъ зводити, о(т)пускати людемъ кривды и урази свои, которїє о(т) нихъ масмо»[1,384-385]. За уявленням І.Галятівського, «гріхи заразливїи», тому справжня людина повинна цуратися поганих людей і спілкуватися з добрими, з такими, хто може бути зразком християнських чеснот. Таких людей дуже мало серед багатїїв та можновладців, але ними є «монахи, законнїки», люди, які «заховують добровольное убоство» [1,385].

Людей сановних Галятівський називає «болванами», які «товариство з дияволами будуть мати», бо тепер «не хотять товаришитися з людьми вбогими, взгоржають ними і переносять їх оком своїм». Коли б тепер Христос явився до нас, Він би «згонив тоє панам, що вони не припускають до себе людей убогих, підданих... і мають варту у дверей і в брамах, щоби нікого не пускано». Взагалі велику скруту будуть терпіти люди, які завжди на світі веселяться, бенкетують, в музиках, в танцях кохаються. Такі люди повинні в Христа вчитися покори, бо ж Христос до

Єрусалима в'їздив на ослиці, а «не в'їздив шістьома кіньми, не в'їздив короцями злоцістими, ридванами бучними»... В проповідях Галятовського часто чуємо заклик не допускати «багатим убогих кривдити і зневажати». Але той, хто нагрішив, — заспокоює проповідник, — нехай ніколи не впадає в розпач, бо ж Бог милосердний і довготерпеливий, і Бог пробачає чоловікові гріхи його, коли він щиро кається і обіцяє більше гріха вже не чинити. Велику роль задля спасіння має милостиня і взагалі приношення Богові [8, 24-26].

Деякі гріхи, на думку І.Галятовського, можна простити після спокутування, інші вимагають покарання. Так, «Волаєть до бога о помсту утрапен(ь)є людей убогих, сиротъ, в(ь)довъ, приходневь и неволниковъ»[2,10]. Гріхи ж торговців полягають у тому, що вони «несправедливою м•рою, несправедливими вагами, несправедливимъ локтемъ що продають люде(м)» [2, 12-13] або «перець зъ гречкою, шафранъ с крокосомъ, ладанъ з(ь) кам•нцами, вино з(ь) водою м•шають и люде(м) продають. Такіє половицу того краду(т), що людемъ продають» [2, 12].

Метою Галятовського було не тільки повчити правди віри, допомагати у формуванні християнського світогляду, але й сподвигнути слухачів, їх волю, до морального життя на християнських засадах. Ця мета, згідно з бароковим гомілетичним дискурсом, не могла бути затьмареною прагненням «розважити» паству, «дати насолоду послухати нечуваних речей». На думку І.Галятовського, в проповіді потрібно «дивну й нову річ показати, якої слухач «не бачив і не чував», щоб заохотити його приходити до церкви та «повабити до слухання» проповіді, в якій оповідання могли переходити в анекдоти.

Так, наприклад, у казанні на Покрову Пресвятої Богородиці проповідник казав: «Хочу тобі показати, як Пречиста Діва зважила огонь, змірила вітер і повернула назад день прешлий (минулий)»[Див.: 1, 216]; або на день пам'яті св. Миколая: «Хочу вам розповісти, як Миколай учинив дивнеє і неподібнеє: перелічив те, чого ще не було, зібрав розкроплені краплі, зробив зеленими сухі квіти, відімкнув замкнуті сховища та випустив звідтіля вітер і врешті намалював голос». Чи такий хід проповідника: на завершення проповіді в неділю 13 по П'ятидесятниці сказати в церкві слухачам: «В наступну неділю приходьте всі, буду роздавати весільну одежу». В проповіді ж наступної 14 неділі виявлялось, що мова йшла про читання з Євангелія про те, як кинутий був царем до темниці гість, що прийшов на весілля царського сина, не маючи весільного одягу.

Галятовський навчає проповідників: «Многіи суть казнод•и мудрїи, сами добре що ум•ють, а не можуть albo не хот•ять иншимъ людемъ(ь) того ясне выразити и протолковати, овшемъ латвую речъ мовою своєю затрудн•ють, затлум•ють и зав•клавають. Такіи в(ь) цркви стой не мають похвалы. Иншыи за(с) казнод•и, трудную и непон•тную речъ ясно выражаючи и толкуючи, латвою и пон•тною чин•ть, и такимъ казнод•іомъ црковъ ста• мудрость приписуєть и похвалу чинить» [1,218].

Можна стверджувати, що спадщина Галятовського несе відбиток прагнення дотримуватися моделі народної релігійності не внаслідок інтелектуальної обмеженості (адже І.Галятовський був одним з найосвіченіших людей своєї доби), а свідомо, як певною мірою демонстративне свідчення належності до простонародного, не «зіпсованого» схоластикою типу клірика. Плекання в казанні узвичаєних в народі інтерпретаційних прийомів можна вважати засобом безпретензійного захисту конфесійної ідентичності парафії.

І.Галятовський каже, що «богослов говорить про речі нестворені», але ці не створені речі необхідно зробити (проповіднику) зрозумілими й простими для слухачів, звідси прагнення проповідника «речі нестворені пояснити речами створеними». Тому в його проповідях духовний світ матеріалізується, вживаються досить ризиковані для того часу алегорії та порівняння, що робили казання Галятовського зрозумілими простим людям. Досить вільна інтерпретація Святого письма є також ознакою барокового дискурсу в казаннях І.Галятовського. «Єсть подобенство з'єднання Божого з чоловіком, — каже Галятовський в проповіді

на Різдво Христове, — це перстень олов'яний з діамантом, бо як з олова й діаманту стає один перстень, так з Бозського і з чоловічої натури стає один Христос». Або: з'єднання двох природ у Христі уподіблюється мечу в пахвах, бо «як меч пахвами ся окриває, так Бозська натура чоловічою ся натурою окрила; меч страшніший єсть ніж пахви, і Бог далеко страшніший від чоловіка». Порівняння, яке дозволяє зрозуміти суть антропологічних уявлень Галятовського, - «Чоловік єсть Богом, і Бог є чоловіком, яко на єдиній Іпостасі цукру; мовиться єдина властивість про другу, мовиться: біле є солодке і солодке є біле, так і в Христі одна є Іпостась albo Персона». Пекло Галятовський слухачам зображає так: «Є в пеклі вогонь негасаючий, в тім вогні будуть горіти навіки люди нечисті, чужоложники, люди гнівливі... буде там зима люта, же од зимна будуть грішніи зубами скреготати ... Буде в пеклі сморід незносний від огню сірчистого. А огонь пекельний буде великий так, як од землі до неба. Все пекло (в три ряди один над другим) буде наповнене грішниками. Як збіжжя хто повен мішок насипає і зав'яже його, albo гди хто повну бочку накладе риб і зашпунтує її, так Бог все пекло людьми грішними наповнить і замкне, жеби звідтіля грішні люди не виходили». .. Про святих же на небі проповідник каже, що вони навіки будуть там відпочивати «по працях і трудах своїх, которіи служачи Богу на світі подеймовали». Там всі вони будуть багатими, панами, будуть всі «царями, і будуть в небі на віки царствовати». Зміниться й природа їх. «Так святі будуть дужі, же один святий може гори поворочати, скали покрутити і землек затрясти. Анзельм зась, учитель заходній, мовить: так святі дужі будуть, що один святий може увесь світ, як баньку шклянну скрутити і зопсувати»...[8, 14-15;21].

Барокова проповідь широко використовувала апокрифи та інші різного роду «сказання», перш за все «чудеса». Сам І.Галятовський бере матеріали з апокрифічних легенд, оповідаючи, як Христос при втечі з Богоматір'ю до Єгипту «перестрашив усіх ідолів у Єгипті, які на землю попадали і покрушилися», про різних демонів, що «літають у повітрі і з нами войну точать», про те, що «Адам згрішив у раю о шостій годині», а Страшний суд буде опівночі, бо ж «Христос опівночі уродився од Пресвятої Діви, опівночі хрестився в річці йорданській», про те, що на Страшний суд всі люди встануть «в єдиному віку, всі в тридцяти літах з мертвих встанут, а саме в 33 з половиною роки, якими б вони не вмерли, бо ж сам Христос вмер в 33 з половиною роки; встануть всі в тім же тілі, в якому померли, бо якби встали в іншому, а не в тім, в яким вмерли, то «Бог міг би й помилитися, хто що зробив на землі, та послав би грішника до раю, а праведника до пекла; як же Бог справедливий, то, значить, люди встануть в тім же тілі, в якому вмерли» [Дається за орфографією 8,20]. Саме тому І.Галятовський наполягає, що тема із Святого письма є фундаментом всякого казання [1, 211], а «повабити людей до слухання» цілком можливо в конфесійних межах завдяки майстерності казnodія.

Звернення почуття до правди і любові, щоб нахилити волю до доброго чину, зустрічаємо скрізь в проповідях І.Галятовського морального характеру. «Коли виголошуєш казання, — наставляє він, — гляди того, щоб людей не довів до розпачу; можемо їх на казанні своєму засмутити, говорячи, що ті, які зле чинять, неба не досяплять; але потім потіши їх і подай їм надію збавлення, якщо покаються і перестануть зле чинити»[1,236].

Проведене дослідження стратегії його проповідницького дискурсу в контексті антропологічних уявлень автора дає підстави стверджувати, що казання І.Галятовського є яскравим зразком Києво-Могилянської барокової традиції українського православного проповідування доби Контрреформації. Основною метою казnodія постає в цей час дискурсивне оформлення і підтримка конфесійної ідентичності слухачів шляхом перенесення акцентів проповідницького дискурсу від прагматики суспільної дійсності в площину конфесійної антропології. Через формування в людині християнських чеснот і роз'яснення наслідків гріховної поведінки казання І.Галятовського сприяли формуванню православної барочної людини на українських теренах.

Джерела та література:

1. Галятовський І. Ключ розуміння / Підготувала до видання І.П.Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – 445с.
2. Галятовський І. Гр•хи розмаїтї, Чернігів, 1685. // ЦНБ НАНУ шифр: Кол.Попова 159.
3. Сумцов Н.Ф. Иоаникий Галятовский. – Киевская старина. №2, 1884. – С.183-204.
4. Никольский Н.К. Исторические особенности в постановке церковно-учительного дела в Московской Руси (XV-XVII вв.) и их значение для современной гомилетики. – СПб, 1901.
5. Архієпископ Ігор (Ісіченко). Шкільна риторика й барокове проповідництво. Доповідь на ювілейній науковій конференції, присвяченій 390-літтю створення Києво-Могилянської академії (12-14 жовтня 2005р.) // <http://uaoc.jrg.ua/innews/Rhetorics.htm>.
6. Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993.
7. Біда К. Иоаникий Галятовський і його «Ключ розумѣнія» - Рим, 1975. – 527с;
8. Огієнко Й. Й. Проповеди Іоанікія Галятовскаго, южно-русскаго проповідника ХУІІ-го века. – Харьков, 1913.
9. Возняк М.С. Історія української літератури. Кн. перша. — Львів, 1992.

Ірина Богачевська

ХРИСТИЯНСЬКИЙ НАРАТИВ У КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Головна мета створення будь-якого тексту культури - збереження й трансляція в соціумі певної інформації. Християнська наративна традиція - явище комунікативної природи. Адже все, з чим мають справу люди (включаючи їх внутрішні релігійні переживання), набуває певної визначеності, стає усвідомлюваним, тільки вміщуючись у якісь мовні форми.

Християнська наративна традиція є потужною системою, головна мета якої - мультиплікація певної релігійної інформації й трансляція в суспільство християнських релігійних цінностей. Релігійні тексти, трансльовані через конфесійні канали комунікації, впливають як на свідомість окремого індивіда, так і на громадську думку. Релігійна комунікація майже не постає предметом окремих наукових досліджень сучасної гуманітаристики та суспільних наук, хоча актуальність таких досліджень не викликає сумніву в науковій спільноті. Предметом аналізу в даній статті постане релігійна комунікація в контексті християнської наративної традиції. Метою аналізу буде виявлення специфіки процесу релігійної комунікації, комунікативної природи християнського наративу. При вирішенні поставлених завдань ми будемо спиратися на методологічні принципи вітчизняного академічного релігієзнавства (Т.Горбаченко, В.Лубський, А.Колодний), тартусько-московської школи семіотики (Ю.Лотман, Вс. Іванов), лінгвокультурології (Н.Мечковська), соціології масової комунікації (Л.Федотова).

Комунікативна природа християнського наративу має специфічні риси. Релігійні тексти є текстами фідейстичними (від латинського *fides* - віра). За Н.Мечковською [1, 77-79], своєрідність фідейстичних текстів полягає в тому, що вони містять у собі знаки (слова, словесні формули, вислови, послідовність висловлювань тощо), яким у комунікації віруючих приписуються ті або інші трансцендентні властивості - такі, як магичні здібності, чудесне («неземне») - божественне або ж навпаки, демонічне, пекельне, сатанинське) походження, святість (чи, навпаки, гріховність), властивість бути зрозумілими потойбічними силами.

Виокремимо особливості фідейстичного спілкування. По-перше, фідейстичне слово включене у важливі, часто критичні ситуації в житті віруючої людини. (Щоденна повторюваність молитви не відмінє значущості цих хвилин для душі віруючого; психологічно молитва чи обряд виокремлюються з повсякденного кругообігу людських турбот, тому для віруючого цей час є особливим).